

XIX ASRNING IKKINCHI YARMIDA TURKISTONDA TA'LIM JARAYONINI YUZAGA KELISHI VA DARSLIKLAR

**Vazira Abdullayeva
Qo'qon universiteti "Ta'lim kafedrası o'qituvchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimizda ta'lim jarayonini yuzaga kelishi hamda ta'lim jarayonidagi usullar va darsliklar yuzasidan so'z yuritiladi.

Kalitso'zlar: ta'lim jarayoni, ta'lim usullari, jadidchilik, usuli, jadid, yangi usul, o'qitish, darslik.

Ko'p asrlik tariximizda XIX asr ikkinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy hayotning ta'lim jarayoniga alohida ta'siri mavjudligini ko'ramiz. Ma'lumki, bu davrda O'rta Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy holat qoniqarli tusda emas edi. Bu jarayon albatta xalqning bilim olish va jahon sivilizatsiyasiga yuz tutishiga o'zining salby ta'sirini ko'rsatib ulgurgan edi.

O'rta Osiyoda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlariga kelib xalqning or-nomusi, aql-idroki, zakovat va matonatini ko'rsatib, xalqni bilim olishga undovchi ziyoli, vatanparvar shaxslar yuzaga kela boshladi. Bunday shaxslar jadid atamasi ostida maydonga keldilar.

Jadidlar harakat sifatida shakllanib bordi va ular xalqni bilimli bo'lishlari yo'lida bir qator amaliy ishlarni amalga oshirdilar. Jadidchilik harakatining tamal toshi jadid maktablardir. Bu harakatning asl maqsadi millatning o'zligini tanitish, ijtimoiy-siyosiy tuzimni tubdan isloh qilish. Bu maqsadga erishish uchun yangi avlodni o'qitish masalalariga alohida e'tibor berish kerakligini ular tushunib yetgan edilar.

XVI asrdan boshlab Turkistonda gi vaziyat jahon taraqqiyotida butunla uzulib qolgan, buning ustiga mustamlaka tuzumi tufayli parokanda ahvolga tushgan, mahalliy maktablar va ta'lim-tarbiya tizimi bilan bu buyuk vazifani bajarish mumkin emas edi. Shuning uchun mahalliy maktablarni tubdan isloh qilish, zamon talablariga javob bera oladigan maktablar, oily o'quv yurtlari tashkil qilish jadid namoyandalarining birlamchi va asosiy vazifasiga aylandi. Ular "usuli jadid" maktablarini vujudga kelishi bilan an'anaviy o'qitish usullarini tubdan isloh qilish, o'qitishning yangi usullarini ishlab chiqish va shu usullar zaminida darsliklar, o'quv qo'llanmalarni yaratsih jadid pedagogikasining dolzarb masalasiga aylandi. Jadid pedagoglarining o'qitish metodlari sohasidagi faoliyatlari asosan, ularning darslik va o'quv qo'llanmalarida o'zifodasini topgan. O'qitishda ko'rgazmalilik, ifodali o'qish, uning turlari, ularda texnik vositalardan foydalanish, og'zaki va yozma nutq o'stirish usullari kabi ona tili va adabiyot o'qitishning muhim masalalari ishlab chiqildi.

Bu borada Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Saidrasul Saidaziziy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzoda kabi pedagoglar maktablar uchun o'quv qo'llanma va darsliklar yaratdilar.

Turkistonda yangi usuldagi maktablarni ochilishida Munavvarqori Abdurashidxonovning o'rni juda katta bo'lgan. U 1901 yilda Toshkentning Shayxovand Tahur, keyinchalik boshqa dahalarda ham birinchi yangicha maktablarni ochishga erishdi. Bu maktablar "usuli jadid" maktablari deb yuritila boshladi.

Munavvarqori Abdurashidxonov bunday maktablarga kundalik o'quv-tarbiyaviy ishlari uchun dastur va o'quv darsliklar yaratishishlariga bel bog'ladi. Munavvarqori Abdurshidxonov 1907 yilda yangi usuldagimaktablar uchun "Adibi avval" darsligini yaratadi. Mazkur darslik o'zbek tili va yozuvini deyarli ilk bor alifbolaridan bo'lib, bu darslik maktabning boshlang'ich sinf lariga tavsiya qilingan. Bu darslik Saidrasul Saidazizning "Ustodi avval" darsligi bilan bir xil vaqtda darslik sifatida chop etildi.

Munavvarqori Abdurshidxonovga o'lkada yangi usuldagi maktablarning tobora ko'payib borishi unga qanot yozishiga yanada kuch beradi. Munavvarqori Abdurshidxonov 1907 yilning oxirida ikkichi darsligi "Adibus-soniy" darsligini nashr qilishga erishadi.

Ta'lim jarayonidagi bu kabi o'z'gashlar xalqni be'tibor qoldirmadi. 1910-1911 yillarda yangi usuldagi maktablarni ochilishiga bir qator faollar o'z hissalarini qo'shdi. A'zamxon, Muslimxon (Munavvarorining akalari), Xasan qori Xoniy, Eshonxo'ja Xoniy, Nizomiddin Xesainov, Rustambek Yusufbekov, Sa'dulla qori Abdullayev va boshqa ko'pgina toshkentlik, qo'qonlik, namanganlik, farg'onalik domlalar A.Ibodov, A.Shukurov kabilarning asarlaridan foydalanila boshlandi. Ko'pgina maktablarda Munavvarqori Abdurshidxonovning 1-4 sinflar uchun tuzgan dasturi joriy qilingan edi. Dastlabki usuli jadid maktablarining 1-sinfida "Adibus-soniy", "Havoyiji diniy" hisob (yuzdan yuqori son va amalla to'grisida), 3-sinfda so'fi olloyorning kitoblari, o'qish va yozish darslari, Qur'on kitobi, "Havoyiji diniya (II qism)", "Tarizi anbiyo", Shapochnikov va Volsov qalamiga mansub "Arifmetika", "Nazihati atfol", "Tajbid", 4-sinfda "Qur'on", "Dahr-un-najot" (Munavvarqori Abdurshidxonov), R/Faxriddinovning "Nasihati", "Hisob masalasi", arab tili, "Dur-ul-shifoya", Abdushukurovning "For tili" kitoblari o'qitilgan. Maktabda ta'lim jarayonini isloh qilish maqsadida Munavvarqori Abdurshidxonov o'quv tizimini chuqur o'rgana boshladi. U darsliklar yaratish bilan kifoyalanib qolmadi. 1912 yilga kelib, o'quvchilarga xusnixat, jug'rofiya, islom tarixi, turk qavmlari tarizi fanlarini oshkoro o'qita boshladi, maktab ostonasiga qorovul qo'yib, ijtimoiy sohalardan saboq bera boshladi. U mahalliy o'qituvchilar orasida birinchi bo'lib, "Namuna" maktabini tashkil qiladi hamda rus tilini o'qitish masalasini hukumat oldiga ko'ndalang qo'yadi.

Maktablar ta'lim jarayoni tashkil qilishda Abdulla Avloniyning ham samarali faoliyatini ham ko'rishimiz mumkin. Jadidchilik harakatining rahbarlaridan biri bo'lgan Abdulla Avloniy ham 1904 yilda Toshkentning Mirobod mahallasida yangi yo'nalishdagi jadid maktabini ochdi, o'zi unga mudirlik va o'qituvchilik qiladi.

1909 yilda kambag'al, yetim-yesirlarga ko'mak beruvchi "Jamiyati xayriya" deb nomlangan uyushma tashkil etdi. Uning "Birinci muallim" (1909), "Ikkinchi muallim" (1912) nomli darsliklar hamda "Turkiy Guliston yohud axloq" (1913) nomli qo'llanmasi o'z davrida yoshlarni yangicha yo'nalishda o'qitishda va an'anaviy milliy ruh asosida tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo'ldi. U yaratgan besh to'plamdan iborat "Adabiyot yohud milliy she'rlar" (1909-1916) maktablarda qo'llanma vazifasini o'tadi. Abdulla Avloniyning "Turkiy Guliston yohud axloq" nomli 1913 yilda yozilgan asari XX asr boshlaridagi o'zbek pedagogikasi tarixida o'ziga xos o'ringa ega. Asarning tub mohiyati yoshlarni ma'rifatga chorlash, sharqona ko'p asrlik milliy an'analarimiz ruhida tarbiya ishining yo'l-yo'riqlarini tashkil etish, ayni vaqtda, ta'lim-tarbiya sohasida yangi asrning ilg'or talablarini qo'yish, axloq muammolarining shaxs komoloti va jamiyat ravnaqidagi o'rnini yoritishni tashkil etiladi. Abdulla Avloniy "Turkiy Guliston yohud axloq" asarida yaxshi xulq va yomon xulq, ruh, fikr, axloq, uy va maktab tarbiyalari haqida mulohaza yuritarkan, ularning har biridagi o'ziga xos tomonlarini ochib berishga harakat qiladi. Asrdagi barcha naql-hikoyatlar g'oyasidagi kelib chiqadigan badiiy mantiq shuki, insonni barkamol etish va millatni ravnaq toptirishning asosiy yo'li har bir shaxsning yuksak axloqli va ma'naviy go'zal, ilimli va ma'rifatli bo'lishiga erishishdan hamda butun kuch-quvvat, aql-zakovat, barchasini vatan ravnaqi va xalq saodatiga yo'naltirishdan iboratdir.

Abdulla Avloniy "Turkiy Guliston yohud axloq" asari haqida "Men bu asar nochizonimni birinchi maktablarimizda yuqori sinflarida ta'lim bermak va barobar ulug' adabiyot muhiblari, axloq havaskorlarining anzori oliylariga taqdim qildim" deya izoh qoldiradi. Mazkur asar darslik sifatida o'qitila boshlangan. Darslikni boshlanishida Abdulla Avloniy tomonidan xalqni ilimli, ma'rifatli qilish borasidan qayg'urib yozgan she'r bilan boshlanganini

ko'ramiz. Bu she'riy parcha Abdulla Avloniyning butun hayotini, faoliyatini aks ettirgan deyish mumkin.

Har kun o'luram shong'acha men g'amga giriftor,
Har shab yonaram otasha parvona kabi zor,
Yech kimsa emas bu meni ahvolma voqif,
Men xastayamu millatim o'lmisham nega bemor.

Darhaqiqat, jadid pedagogikasini kuzatar ekanmiz, bevosita yoshlar tarbiyasini hayot va mamot masalasi darajasida qaralishi hozirgi ijtimoiy - siyosiy hayotimizdagi ajib bir o'xshahlik va yaqinlikni his etish mumkin.

Ma'lumki, jamiyatda ta'lim jarayoniga berilayotgan e'tibor har bir davlatning rivojlanish pog'onasini ko'rsatib beruvchi omil sanaladi.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonidan 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni ijrosi asosida ta'lim jarayonini sifatini yangi bosqichga olib chiqish va interfaol ta'lim texnologiyalarini kiritishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun "Ilk qadam" Davlat o'quv dasturini amliyotda qo'llash o'ta muhimligi va maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagog-xodimlarining professional tayyorgarligi va mahoratini oshirib borishning takomillashtirilgan tizimi asosida izchil ishlar amalga oshirilmoqda.

Yuqoridagi qarorlar va dasturlarni amaliyotida maktabgacha yoshdagi bolalarni ta'lim olishida, ularning dunyoqarashini rivojlanishiga duyoni tanib borishdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari hamda umumta'lim maktablarining ahamiyati g'oyatda muhim ekanligini alohida e'tirof etish o'ta muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. B. Qosimov, O'son millat. Sharq, 1993 yil
2. B. Qosimov, Milliy Uyg'onish. T. Ma'naviyat, 2002 yil
3. U. Dolimov, Turkistonda jadid maktablari, T, Universitet, 2006 yil
4. S. Karimov, Munavvarqori Abdurashidxonov, T. Ma'naviyat, 2003 yil
5. A. Avloniy, Turkiy Guliston yoxud axloq, Toshkent. 1917 yil